

УДК 371.881.116.12

РОБОТА НАД ВИРАЖАЛЬНИМИ ЗАСОБАМИ НА УРОКАХ МОВЛЕННЕВОГО РОЗВИТКУ

Лариса Алексеева

*Бердянський державний педагогічний університет,
кафедра теорії та методики навчання мов,
вул. Горького, 19, корпус 5-б, ауд. 202,
Бердянськ, Запорізька обл., 71100, Україна,
тел.: (06153) 70753*

У статті висвітлюються методичні аспекти, пов'язані з роботою над уживанням учнями 5-7 класів виражальних мовних засобів у текстах художнього, розмовного та публіцистичного стилів, розглядається проблема відбору мовного матеріалу для предметів мовно-літературного циклу, оскільки опора на текст при вивченні виражальних одиниць дасть змогу учителю відійти від механічного викладу, стане джерелом методичної творчості, чинником потужного впливу на думку та мову учня.

Ключові слова: навчання мови на текстовій основі; текст; мовна діяльність; мовна особистість; типологія мовленнєво-комунікативних вправ із уживанням виражальних мовних засобів у текстах художнього, розмовного та публіцистичного стилів.

Одне з актуальних завдань сучасної школи – пошук оптимальних шляхів зацікавлення учнів навчанням, підвищення їхньої розумової активності, спонукання до творчості, виховання школяра як життєво й соціально компетентної особистості, здатної здійснювати самостійний вибір і приймати відповідальні рішення в різноманітних ситуаціях, вироблення вмінь практичного і творчого застосування здобутих знань.

Сьогодні українська мова характеризується через свої значно ширші функціональні (стильові, стилістичні та експресивні) можливості. Особливо важливим видається розуміння мови не лише у зв'язку з орієнтацією на її комунікативну функцію, а й спрямування методичних пошуків на нове осмислення актів повідомлення через систему мовних та мовленнєвих виражально-зображальних засобів.

Багатоаспектність і складність проблеми вживання учнями 5–7 класів виражальних мовних засобів у текстах різних стилів зумовили її розгляд з різних позицій: розробка мовного компонента загальноосвітньої підготовки учнів (О. Біляєв, М. Вашуленко, І. Гудзик, Л. Мацько, М. Пентилюк, О. Хорошковська та ін.); методичне обґрунтування змісту, форм і прийомів роботи над текстом (Ф. Бацевич, Л. Варзацька, Н. Грипас, О. Караман, Л. Мацько, В. Мельничайко, М. Пентилюк, Г. Шелехова та ін.); збагачення словникового запасу учнів на різних етапах мовленнєвого розвитку (Н. Гавриш, Н. Голуб, Л. Кулибчук, В. Тихоша та ін.); експресія мови і мовлення, оцінність (В. Бадер, Є. Галкіна-Федорук, Г. Дідук, Л. Жаркова, В. Ковальов, В. Новосьолова, М. Пилинський, О. Пономарів, Г. Сагач, Г. Ткачук, В. Чабаненко, В. Шевчук та ін.); психологічні засади розвитку мовлення (М. Жинкін, І. Зимня, І. Синиця та ін.).

На сьогоднішній день питання про визначення змісту, структури, шляхів підвищення рівня усвідомленості учнями виражальних засобів мови недостатньо розроблено.

Відкритою залишається проблема визначення прийомів навчання школярів вільному й творчому використанню виражальних засобів у мовленні.

Мета статті – звернути увагу на важливість постановки проблеми формування в учнів 5–7 класів вмінь і навичок сприймати, розуміти, аналізувати і відтворювати виражальні засоби у текстах різних стилів, оскільки найголовнішою освітньою метою і завданням є різнобічний особистісний і мовленнєвий розвиток учнів.

Спостереження за навчальним процесом, аналіз рівня знань, умінь і навичок учнів дали змогу зробити висновки про те, що деякі школярі не здатні у повному обсязі сприймати й оцінювати виражально-зображальний аспект мовленнєвого висловлювання, виникають труднощі при побудові діалогів, монологів, при написанні творів, переказів емоційно-експресивного характеру. І як наслідок підлітки на все життя залишаються байдужими до пізнання виражальних засобів української мови і власного мовлення.

Поза увагою мовників залишаються такі питання: урахування комунікативно-діяльнісного, функціонально-стилістичного і соціокультурного підходів до навчання, які передбачають інтегрування в процесі навчання всіх видів мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо); використання інтерактивних методів навчання в роботі над виражальними засобами в текстах різних типів і стилів мовлення; застосування вправ і завдань на сприймання, розуміння (аудіювання), аналіз і відтворення виражальних одиниць мови в текстах різних стилів на уроках української мови; визначення місця роботи на уроках рідної мови для формування в учнів умінь аналізувати, сприймати, розуміти і відтворювати виражальні мовні засоби у текстах різних стилів; обґрунтування кількості виражальних одиниць у текстах для переказів для учнів 5-7 класів.

Суть функціонально-стилістичного аспекту в тому, що засвоєння виражальних засобів мови і розвиток умінь та навичок спілкуватися можливі через усвідомлення функцій мовних одиниць у текстах різних стилів. На основі текстів різних стилів можна скласти завдання, що спонукають не тільки визначати, аналізувати частини мови, а й спостерігати їх активну роль у творенні образу, загострювати словесну й стилістичну пильність, формувати оцінне ставлення до виражальних засобів мови.

У навчанні мови використовуються тексти усіх стилів і типів, та об'єктом нашої уваги є тексти художнього, розмовного та публіцистичного стилів. Методичні підходи до тексту в останні десятиліття найтісніше пов'язані з пошуками ефективних шляхів розвитку мовлення, що передбачають не лише уміння розрізняти (сприймати) текст, а й користуватися ним, складати його.

Повноцінний текст на уроці мови, на нашу думку, – це один із шляхів до сприйняття природи виражальних засобів, оскільки він дає можливість цілісного, надійного погляду на це мовне явище. Текст доносить, поряд з інформаційними, стилістичні функції мовних одиниць, збуджує думку, прилучаючи її до самобутніх способів оформлення.

У мовознавстві текстом (лат. *textum* – зчеплення, з'єднання, тканина) прийнято вважати будь-який мовленнєвий твір (висловлювання). Цей термін позначає кілька мовних явищ:

- висловлене (чи написане) речення або сукупність речень (відрізок усного чи писемного мовлення будь-якого обсягу аж до цілого наукового, художнього, публіцистичного твору);
- будь-яка сукупність актів мовлення, створених носіями мови;
- процес розв'язання комунікативних завдань засобами мови (тема, основна думка, зміст, мовленнєва ситуація);
- об'єднана смисловим зв'язком послідовність одиниць мовлення: висловлювань, абзаців, параграфів, розділів;

– дає можливість простежити явище на інших мовних рівнях, у його природному, а не штучно підготовленому для пізнання вигляді [3, с. 147].

Опора на власне методичні принципи відбору дидактичного матеріалу обумовлює зміст роботи з ним у таких напрямках:

– збагачення активного (індивідуального) словника виражальних засобів мови як основи розвитку мовлення і на цій основі – розвиток чуття слова, уваги до виразної (стилістичної) функції фонетичних, лексичних, морфологічних, синтаксичних засобів мови;

– удосконалення умінь та навичок логічного та виразного читання як засобу активного залучення до образної сили художнього слова, вироблення оцінного ставлення до нього;

– спостереження над особливостями авторського, індивідуального стилю на рівні фонетичного, лексичного, морфологічного, синтаксичного засобів як умови досягнення ідейно-естетичної позиції автора.

Одним із важливих завдань навчання української мови в середній школі є вироблення у школярів умінь і навичок комунікативно виправдано користуватися мовними засобами у різних життєвих ситуаціях під час сприймання усних і письмових висловлювань, відтворення, створення власних текстів. С. Єрмоленко і Л. Мацько зауважують, що “мовна діяльність має бути покладена в основу викладання (вивчення) мови. Вона передбачає психолінгвістичну орієнтацію на сприймання, розуміння, засвоєння, відтворення та активне продукування мовних текстів” [2, с. 19].

Як свідчать результати наших досліджень, одноманітність і невиразність мовлення учнів 5–7 класів є причиною помилок усного і писемного мовлення. Значна кількість школярів не робить паузи різної тривалості й характеру, пояснювати вживання розділових знаків починає не з основних випадків, а з другорядних, не вміє прочитувати авторські знаки, визначати межі речень та окремих частин тексту, відтворювати голосом своє ставлення до того, про що говорять, виділяти інтонаційно-звуковими засобами основне, варіювати звуковим та тембровим насиченням речення, а також говорити в належному темпі.

У процесі розвитку мовлення необхідно формувати вміння і навички редагування й аналізу, тобто критики, відбору мовних засобів і їх взаємодії; спостерігати за зміною значення слів, коли вони об'єднуються з іншими словами. Вчитель, який постійно контролює процес навчання, привчає учнів до усвідомлення ними того, що вони повинні бути готовими до звітування за свої знання перед іншими, тому це змушує звітувати насамперед самим перед собою. Ці фактори позитивно позначаються не тільки на глибшому усвідомленні змісту висловлювання, а й на їх мовному оформленні, використанні стилістичних засобів мови.

Під час ознайомлення школярів зі стилістичним забарвленням і роллю виражальних мовних одиниць (словотворчих і морфологічних), пропонувалися такі види вправ: граматичні і стилістичні; аналітичні, репродуктивні, продуктивно-творчі, конструктивні і комунікативні; диференційовані і комплексні (В. Мельничайко, В. Новосьолова, М. Пентилок, С. Іконніков, Т. Ладиженська, Л. Федоренко).

Основні властивості мовних одиниць виявляються у мовленні, бо саме у процесі комунікації головну роль виконує слово як основа для формування думки, висловлювання. Робота над збагаченням мовлення виражальними засобами сприяє розвитку мовного чуття. “...Слова несуть у мозок інформацію і впливають на його формування, розбудову процесів мислення, їх психофізіологічну основу. Отже, слову слід приділяти увагу і як засобу навчання, і як предмету вивчення, і як засобу формування розумово-психічного апарату людини” [1, с. 17].

Пропонований дидактичний матеріал аналізувався у трьох площинах – з погляду форми, значення і стилістичної функції. Спочатку відпрацьовувалася форма, загальномовленнєве значення і граматичні ознаки зазначених вище мовних засобів, а потім їх стилістична функція, роль у тексті як виражальних одиниць. Слід добирати завдання, які передбачають залучення мислення й пам'яті, – тобто коли в операційній (робочій) пам'яті потрібно утримувати певні факти, що непомітно сприяє запам'ятовуванню слів, виразів, винятків з правил тощо.

Для засвоєння художньо-виражальних можливостей слова пропонуємо такі вправи із завданнями.

* Лінгвістичне дослідження. Прочитайте поезію. Які почуття і настрої передає автор? Чи доцільний у тексті повтор слів? Випишіть слова, що виконують функцію вираження емоційної напруги. Розкрийте їх лексичне значення. З'ясуйте за тлумачним словником значення виділеного слова, поясніть, чи змінює його семантику контекст.

*Спить навколо ліс і поле,
І лиш там, за видноколом,
Прокидається світанок...
Поле тиша ледь колише,
Ліс тихенько вірші тише
І віщує добрий ранок.
Зникли зіроньки останні
На світанні, на світанні.*

* Мить творчості. Утворіть словосполучення чи речення, добиваючи з дужок потрібні слова.

1. Листя (буркотить, шелестить, клекотить).
2. Бура (тихне, замовкає, нишкне, уиухає).
3. Льон (скубати, брати, смикати, сіпати).

Прочитайте речення. Розкрийте дужки, вибираючи дієслова, які на вашу думку найкраще виразять текст. Обґрунтуйте доцільність вибору.

1. Вдалині (блимнули, блиснули, бликнули) вогні міста. 2. Діти почали (шукати, розшукувати, відшукувати) дорогу з лісу додому. 3. Картини в музеї (освітлені, осяяні, опромінені). 4. Робота над створенням нової машини вимагає (завзятості, наполегливості, упертості). 5. З дерева виготовляють (дерев'яне, деревне, деревинне) вугілля.

Охарактеризуйте шляхи творення наведених слів; з'ясуйте різницю в лексичному значенні і забарвленні кожного з них.

Вітер, вітерець, вітрик, вітронько, вітрище, вітровище, вітрюга, вітрюган, вітрисько, вітровій; Михайло, Михайлик, Михайличок, Михась, Михасик, Мишико, Мишуня.

* Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку, стиль мовлення. Назвіть мовні засоби, якими в тексті виражаються точність, логічність і багатство мовлення. Поміркуйте над тим, з якою метою письменник використовує дієслова, як вони впливають на емоційно-експресивне забарвлення тексту.

Периший грім

Рано напровесні над сонною землею загуркоче раптом периший весняний грім. Вдарить з високого неба, із-за сизої хмари, розколе її навпіл. Пробіжить у свинцевій хмарі блискавка, наче щка возняна, вдарить хвостом і зникне десь у бездонній глибині.

Над умлілою від сонця землею прокотиться небесний гул, голосним відлунням озветься з кожного яру й долини. Пронесеться та гроза над пришиклим селом і десь далеко зітхне в берегах. Периший весняний грім! Він розбудить усіх тих, які досі не вірили, що почалася

весна. Він сколихне гори і доли, хлюпне водами в переповнених ріках. Він зарядить живою іскрою кожну набубнявілу бруньку, прокотиться ще по мокрих, непротряхлих ріллях, розхитає стовбур білої берези і ніби відкрис у її корневищах дрімотний сік. Стріпнеться вона, білолиця красуня, і понесе до кожної гілочки солодкі соки землі... (За І. Цюпою).

* Збагатіть своє мовлення. Користуючись словником, поясніть значення і стилістичне забарвлення кожного слова у синонімічних рядах. Розташуйте подані синоніми в порядку нарощення основного значення. Синоніми першого ряду введіть у складені речення.

1. Горбок, гірка, пагорбок, гора, підвищення.
2. Недруг, ворог, противник.
3. Огороджа, паркан, частокіл, тин, пліт.

* Досліді. Прочитайте текст. Зробіть порівняльно-кількісний аналіз емоційно забарвлених і стилістично нейтральних мовних одиниць. Розберіть емоційно забарвлені слова за будовою. Визначте стиль мовлення.

У дорозі

Весна того року видалася рання, але затяжна. Уже танув сніг, в ярах дзюрчали струмочки. І раптом похолодало, підсипало снігу, цюкнув міцненький морозець. На річках і озерах, які бралися скресати, поверх старої крижкої криги утворилась нова – блискуча і слизька.

Панасик з батьком верталися з містечка ще санним шляхом. До села було кілометрів з п'ятнадцять. Коли вже поминули Ведмежу гору, розгулявся морозяний вітер, хмари облягли небо. Зривалася хурделіця. По обидва боки дороги тривожно стугоніло голе віття та час від часу лементували птахи.

Буланій, голосно пофиркуючи, побіг швидкою риссю. Санки забігали то в один, то в другий бік вузької лісової дороги, билися об плетиво коріння... (М. Стеценко).

* Прочитайте текст. Сформулюйте основну думку. Визначте стиль мовлення. Виділіть слова, які виконують емоційну, експресивну, образну функції, розкрийте їх лексичне значення і роль у тексті. Виділіть ту частину, де подано опис конвалії. Проаналізуйте семантичні й функціональні особливості вжитих у цьому описі слів і доведіть, що він публіцистичний. Напишіть опис конвалії в науковому стилі.

Символ травня

Закінчується травень: сяє сонце, буяє молода зелень, квітують луки. Відцвітають, на жаль, конвалії – цей справжній символ травня. Щось загадково-казкове є в цій витонченій духмяній квітці-первинці. Мабуть, це лісові гноми своїми майстерними руками виготовили з напівпрозорої порцеляни ці дзвіночки лісу. Заховали їх у зелене листя і тільки навесні дозволяють покрасуватись своєю вродою. Завдяки казковій красі й незрівнянному аромату конвалії стали улюбленими квітами всіх людей планети. Кожна країна має свою чарівну легенду про них.

Ви всі пам'ятаєте німецьку казку про Білосніжку. А чи знаєте ви, що саме Білосніжка бігла по лісу і загубила там своє намисто? А з намистинок вирости витончені білі квіти, в яких оселились ельфи – маленькі крилаті істоти. Красива легенда, чи не так?

А Франція взагалі вважається країною конвалій. Там навіть є свято конвалій. Маленькі букетики цих квітів у хлопців та дівчат говорять про щирість і вірність кохання, про чистоту їхніх почуттів.

Чи помітили ви, що коли біла квіточка відцвітає, на її місці з'являються маленькі червоні ягідки? Але за християнською легендою це не ягідки, а краплини крові Ісуса Христа. Коли Божя Матір плакала біля розп'ятого Сина, її сльози білими квіточками падали на землю, перетворюючись на краплі крові – червоні ягоди конвалій. І такі поетичні, але трагічні легенди породжує ця квітка. Вона лікує хворе серце (Газета "Дзєндзик").

* Мовленнєвий практикум. Прочитайте текст. Визначте основну думку, тип і стиль мовлення. Виділіть слова, які найвиразніше передають почуття автора, забезпечують вплив на читача, розкрийте їх семантику. Визначте ті, що вжиті в переносному значенні, з'ясуйте їх вид та функцію у тексті.

Степ

Німіє степ і тьмариться. Поспішаючи, кудись ховаються останні шуми й звуки довгої літньої днини. Не погасло ще на заході, як кров, червоне зарево, а вже над ним у темряві далекого неба зажеврила, немов жарина в попелі, вечірня зоря. А місяць, що перше висів серед ясного неба сірою малопомітною плямою, під темним крилом ночі зразу ожив і засвітився білим чарівним вогнем.

Ринуло з неба ціле море тихого світла, все на землі потопляючи. Над степом промайнує легенькою тінню незрячий сон.

Ніч зайшла (В. Малик).

* Твоя позиція. Прослухайте або прочитайте текст. Придумайте йому назву. Дайте відповіді на такі запитання: 1) Чи намагались ви бачити красиве у повсякденному житті? 2) Чи використовуєте ви навіть мить спілкування з природою, щоб виховувати в собі почуття прекрасного? 3) Що корисного ви взяли для себе, прочитавши текст? 4) Випишіть з тексту виражальні мовні засоби?

Як хороше мандрувати літом в Україні! Як приємно проїхати її шляхами, коли розкриваються перед тобою все нові обрії!

Сонячне, колосисте безмежжя вабить і кличе до себе. Легкі тепловії лоскочуть покрите бронзовою смагою лице.

Безмежна голуба далечінь розгортає перед тобою дивну красу барв різних відтінків. То замерехтить жовтогаряча золотиста нива. То розстелиться синіми, червоними, рожевими килимами буйнота трав.

Вогнисто спалахував небокрай на сході. День зводить над Дніпром свої вітрила. Заграв вітерець на хвилях Каховського моря, рожева смуга пролягла на воді. То сонце розіслало червоні шовкові полотна. Пливемо назустріч сонцю (За І. Цюпою).

Висновки.

1. Дослідження проблеми вживання учнями 5-7 класів виражальних мовних засобів у текстах різних стилів показало, що 65,2 % учнів не володіють необхідними вміннями і навичками.

2. Аналіз наукової літератури, навчальних програм, методичних посібників дав змогу виділити спеціальні вміння, які повинні бути сформовані у процесі роботи над збагаченням мовлення учнів виражальними одиницями мови.

3. Процес уживання учнями виражальних мовних засобів у текстах художнього, розмовного і публіцистичного стилів може бути успішним лише за умови системної, систематичної і послідовної роботи на основі виробленої системи вправ і завдань.

4. У ході дослідження з'ясовано, що робота буде більш ефективною, якщо її проводити не лише на спеціальних уроках з розвитку зв'язного мовлення, а й під час вивчення іншого лінгвістичного матеріалу.

Можна передбачити, що виконання завдань на добір виражальних засобів мови, пізнання і відтворення стилістичних особливостей тексту, цілеспрямоване спостереження, порівняння, складання власних текстів стимулюють самостійне мовлення, мобілізують чуттєво-мовленнєвий досвід учня і розкривають зв'язок мови з життям. Однак ця тема потребує подальшого дослідження.

2. Єрмоленко С., Мацько Л. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови // Дивослово. 1994. № 4. С. 19-21.
3. Пентилюк М.І. Словник-довідник з української лінгводидактики. К., 2003. 367 с.

THE WORK ON THE 5–7 FORM PUPIL'S USING OF EXPRESSIVE MEANS AT THE LESSONS OF SPEAKING

Larysa Alekseeva

*Berdiansk State Pedagogical University,
The Department of theory and methodic of language teaching,
19/5, Gorky Str., room b 202 Berdiansk, Zaporizhsky region, Ukraine, 71100
phone: (06153) 70753*

Methodical aspects, which are connected with work of pupils of 5–7 forms on using of linguistically means of expression in art, colloquial and publicist texts are investigated in this article. Methodical aspects, connected with influence of the subjects of the literary-language cycle on emotional-sensible sphere of teenagers are considered in article. Such questions as searching for the ways of the improvement of the lesson, development creative pupil's activity, emotional perception of the educational material, realization of their needs in intercourse are considered.

Key words: communicative – occupative method of approach to teaching language; theory of language activity; typology of linguistic – communicative exercises with use of linguistically means of expression in art, colloquial and publicist texts.

РАБОТА НАД ВЫРАЗИТЕЛЬНЫМИ СРЕДСТВАМИ НА УРОКАХ ЯЗЫКОВОГО РАЗВИТИЯ

Лариса Алексеева

*Бердянський державний педагогічний університет,
кафедра теорії і методики навчання мові,
ул. Горького, 19, корпус 5-б, ауд. 202,
Бердянськ, Запорізька обл., 71100, Україна,
тел.: (06153) 70753*

В статье освещаются методические аспекты, связанные с работой над употреблением учащимися 5–7 классов выразительных языковых средств в текстах художественного, разговорного и публицистического стилей, рассматривается проблема отбора языкового материала для предметов языковедческо-литературного цикла, поскольку опора на текст при изучении выразительных единиц даст возможность учителю отойти от механического преподавания, будет источником методического творчества, показателем сильного влияния на мысли и язык учащихся.

Ключевые слова: обучение языку на текстовой основе; текст; языковая деятельность; языковая личность; типология языковедческо-коммуникативных упражнений с употреблением выразительных языковых средств в текстах художественного, разговорного и публицистического стилей.

Стаття надійшла до редколегії 19.11. 2009

Прийнята до друку 20. 01. 2010